ISSN 3060-5091 (Online)
Farg‘ona metodika maktabi – Ферганская методическая школа – Fergana methodical school
2026-yil 6/2-son.

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.24551250

Inklyuziv muhitda o‘quvchilar o‘rtasida tolerantlik va empatiyani shakllantirishning psixologik mexanizmlari

Oygul Ashurova Anvarjonovna –
Farg‘ona davlat universiteti “Inklyuziv ta’lim” kafedrasi katta o‘qituvchisi
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: oygulashurova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9479-6852

Annotatsiya. *Maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida o‘quvchilar o‘rtasida tolerantlik va empatiyani shakllantirishning psixologik mexanizmlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. “Tolerantlik” va “empatiya” tushunchalarining mazmuni, tarkibiy komponentlari hamda o‘zaro bog‘liqligi ochib beriladi. Identifikatsiya, desentratsiya, emotsional rezonans, ijtimoiy kategorizatsiya va qayta kategorizatsiya, guruhlararo kontakt, ijtimoiy o‘rganish va refleksiya mexanizmlarining inklyuziv sinfdagi o‘rni asoslanadi, ularni faollashtirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari va bosqichma-bosqich modeli taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, tolerantlik, empatiya, psixologik mexanizm, identifikatsiya, desentratsiya, guruhlararo kontakt, ijtimoiy-emotsional ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojlari.*

Психологические механизмы формирования толерантности и эмпатии у учащихся в инклюзивной среде

Аннотация. *В статье теоретически анализируются психологические механизмы формирования толерантности и эмпатии у учащихся в условиях инклюзивного образования. Раскрывается содержание понятий «толерантность» и «эмпатия», их структурные компоненты и взаимосвязь. Обосновывается роль механизмов идентификации, децентрации, эмоционального резонанса, социальной категоризации и рекатегоризации, межгруппового контакта, социального научения и рефлексии в инклюзивном классе, предлагаются психолого-педагогические условия их активизации и поэтапная модель.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, толерантность, эмпатия, психологический механизм, идентификация, децентрация, межгрупповой контакт, социально-эмоциональное обучение, особые образовательные потребности.*

Psychological mechanisms of developing tolerance and empathy among students in an inclusive environment

Annotation. *The article provides a theoretical analysis of the psychological*

mechanisms of developing tolerance and empathy among students in inclusive education. The content of the concepts of "tolerance" and "empathy", their structural components and interrelation are revealed. The role of identification, decentration, emotional resonance, social categorization and recategorization, intergroup contact, social learning and reflection in the inclusive classroom is substantiated, and the psychological and pedagogical conditions for activating these mechanisms, together with a stage-by-stage model, are proposed.

Keywords: *inclusive education, tolerance, empathy, psychological mechanism, identification, decentration, intergroup contact, social and emotional learning, special educational needs.*

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri – har bir bolaning, uning jismoniy, intellektual, emotsional yoki ijtimoiy xususiyatlaridan qat’i nazar, sifatli ta’lim olishini va jamiyatga to‘laqonli qo‘shilishini ta’minlashdir. 1994-yilda qabul qilingan Salamanka deklaratsiyasida inklyuziv yo‘naltirilgan umumta’lim maktablari kamsitishga qarshi kurashning, bag‘rikeng jamoalarni barpo etishning eng samarali vositasi ekanligi qayd etilgan. BMTning Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi esa inklyuziv ta’limni davlatlarning huquqiy majburiyati sifatida mustahkamladi. UNESCO tomonidan 1995-yilda qabul qilingan Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasida tolerantlik dunyo madaniyatlarining boy xilma-xilligini, insoniy individuallikning namoyon bo‘lish shakllarini hurmat qilish, qabul qilish va to‘g‘ri tushunish sifatida ta’riflanib, ta’lim uni shakllantirishning eng samarali vositasi ekanligi ta’kidlangan.

O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’limning inklyuzivligi asosiy tamoyillar qatoriga kiritilgan, Prezidentning PQ-4860-son qarori bilan xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlangan, Vazirlar Mahkamasining 638-son qarori bilan esa alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar belgilangan. Inklyuziv sinflar soni ortib borayotgan hozirgi sharoitda tashkiliy-huquqiy masalalar bilan bir qatorda inklyuziv muhitning psixologik sifati, ya’ni sinf jamoasidagi o‘zaro munosabatlar madaniyati masalasi tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Amaliyot ko‘rsatadiki, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchining umumta’lim sinfida jismonan bo‘lishi uning tengdoshlar jamoasiga ijtimoiy jihatdan qabul qilinishini kafolatlamaydi. Tengdoshlarda yetarli tasavvur, empatik ko‘nikma va bag‘rikeng munosabat shakllanmagan bo‘lsa, alohida ehtiyojli bola e’tiborsizlik, masxara yoki ijtimoiy izolyatsiyaga duch kelishi mumkin. Bu holat inklyuziyani “formal integratsiya”ga aylantirib qo‘yadi. Shu bois tolerantlik va empatiya inklyuziv ta’limning shunchaki tarbiyaviy natijasi emas, balki uning muvaffaqiyatli kechishining zaruriy psixologik shartidir. Ushbu maqolaning maqsadi – inklyuziv muhitda o‘quvchilar o‘rtasida tolerantlik va empatiyani shakllantirishning psixologik mexanizmlarini aniqlash, ularning mazmunini ochib berish va faollashtirish shart-sharoitlarini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tolerantlik muammosini ijtimoiy psixologiya doirasida o‘rganishning asosini G.Olportning “Xurofotning tabiati” asari tashkil etadi. Olim xurofot va stereotiplarning kelib chiqishini tahlil qilib, guruhlararo munosabatlarni yaxshilashning asosiy omili sifatida kontakt gipotezasini ilgari surgan: teng maqomli, umumiy maqsadga yo‘naltirilgan, hamkorlikka asoslangan va institutsional qo‘llab-quvvatlanadigan muloqot salbiy ustanovkalarni kamaytiradi. T.Pettigryu va L.Tropp tomonidan 500 dan ortiq tadqiqot natijalarini umumlashtirgan meta-tahlil guruhlararo kontaktning xurofotni kamaytirishdagi

ta’sirini tasdiqlagan va bu ta’sir asosan xavotirning pasayishi hamda empatiyaning ortishi orqali yuzaga kelishini ko‘rsatgan. G.Tajfel va J.Terner ijtimoiy identiklik nazariyasida insonning o‘zini muayyan guruhga mansub deb bilishi “biz” va “ulardan” tarzidagi bo‘linishni keltirib chiqarishini asoslagan, S.Gertner va J.Dovidio esa umumiy guruh identikligi modeli doirasida qayta kategorizatsiya – ya’ni “biz” chegarasini kengaytirish orqali guruhlararo tarafkashlikni kamaytirish mumkinligini ko‘rsatgan. Empatiya fenomeni psixologiyada kognitiv va affektiv yondashuvlar doirasida tadqiq etilgan. M.Devis empatiyani ko‘p o‘lchovli hodisa sifatida talqin qilib, unda o‘zgalar nuqtai nazarini qabul qilish, empatik g‘amxo‘rlik, shaxsiy bezovtalik va fantaziya komponentlarini ajratgan. M.Xoffman bolalarda empatiya rivojlanishining global empatiyadan boshlab o‘zgalarning hayotiy vaziyatiga hamdardlik darajasigacha bo‘lgan bosqichlarini asoslagan hamda empatiyani axloqiy rivojlanishning asosi sifatida ko‘rsatgan. J.Desetti va F.Jekson empatiyaning funksional arxitekturasida affektiv bo‘lishish, o‘z-o‘zini va o‘zgani farqlash hamda emotsiyalarni boshqarish komponentlarini ajratgan. J.Rizzolatti va L.Krageroning “ko‘zgu neyronlari” tizimiga oid tadqiqotlari esa o‘zgalar harakati va holatini “ichdan” tushunishning neyrofiziologik asoslarini ochib bergan. J.Zaki empatiyani motivatsiyaga bog‘liq jarayon sifatida talqin qilib, inson muayyan vaziyatlarda empatiyaga intilishi yoki undan qochishi mumkinligini, demak, empatik munosabatni maqsadli rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatgan.

Rus psixologiyasida tolerantlik muammosi A.G.Asmolov, G.U.Soldatova va boshqalarning ishlarida shaxsning ijtimoiy ustanovkasi va qadriyatli yo‘nalganligi sifatida o‘rganilgan. T.P.Gavrilova empatiya tushunchasining psixologik mazmunini tahlil qilib, uning hamdardlik (сопереживание) va hamhislik (сочувствие) shakllarini farqlagan, V.V.Boyko esa empatiyaning ratsional, emotsional va intuitiv kanallarini ajratib ko‘rsatgan. L.S.Vigotskiyning nuqsonning ikkilamchi, ijtimoiy tabiati haqidagi g‘oyasi alohida ehtiyojli bolaning rivojlanishida tengdoshlar munosabatining hal qiluvchi ahamiyatini asoslaydi. J.Piaje esa bolaning egotsentrizmdan desentratsiyaga o‘tishi axloqiy tafakkur va o‘zaro hurmatning rivojlanishi bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan. Inklyuziv ta’lim kontekstida o‘tkazilgan tadqiqotlar ham muhim natijalar bergan. L.Kameron va A.Rutlend nogironligi bo‘lgan tengdoshlar haqidagi hikoyalarni o‘qish orqali “kengaytirilgan kontakt” bolalardagi xurofotni kamaytirishini aniqlagan. M.Armstrong va hammualliflarining tizimli sharhi va meta-tahlili nogironligi bo‘lgan shaxslar bilan kontaktga asoslangan dasturlar bolalarning munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartirishini ko‘rsatgan. E.Aronson tomonidan ishlab chiqilgan “Mozaika” (Jigsaw) usuli o‘quvchilarni o‘zaro bog‘liq hamkorlikka jalb etish orqali sinfdagi raqobat va begonalashuvni kamaytirishga xizmat qiladi. J.Darlak va hammualliflarining meta-tahlili esa ijtimoiy-emotsional ta’lim dasturlari o‘quvchilarning ijtimoiy ko‘nikmalari, munosabatlari va akademik natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlagan. O‘zbekistonlik olimlardan E.G‘.G‘oziyev, L.R.Mo‘minova, D.A.Nurkeldiyeva va boshqalarning ishlarida shaxs psixologiyasi, maxsus va inklyuziv ta’limning nazariy-amaliy masalalari yoritilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarda tolerantlik va empatiya ko‘proq umumiy tarbiyaviy maqsad sifatida qaralib, ularning inklyuziv sinfda alohida ehtiyojli tengdoshga nisbatan shakllanishini ta’minlovchi psixologik mexanizmlar yaxlit tizim sifatida yetarlicha tahlil qilinmagan. Tadqiqotda nazariy tahlil (psixologik, pedagogik adabiyotlar va xalqaro hamda milliy normativ-huquqiy hujjatlarni o‘rganish), qiyosiy tahlil, tizimli-tuzilmaviy tahlil, umumlashtirish va modellashtirish metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili asosida avvalo tayanch tushunchalarning ishchi ta’riflari aniqlashtirildi. Tolerantlik – shaxsning o‘zidan farq qiluvchi odamlarni, jumladan, rivojlanishida o‘ziga xosliklari bo‘lgan tengdoshlarni teng huquqli shaxs sifatida qabul qilishi, ularning xususiyatlarini hurmat qilishi va ular bilan konstruktiv hamkorlik qila

olishida namoyon bo‘ladigan integrativ sifatdir. Uning tarkibida kognitiv (insoniy xilma-xillik haqidagi bilim va stereotiplardan xoli tasavvurlar), emotsional-qadriyatli (ijobiy munosabat, hurmat, xavotir va noxushlik hissining yo‘qligi) hamda xulq-atvor (hamkorlik, yordam berish, kamsitishga qarshi turish) komponentlari ajratiladi. Empatiya – boshqa insonning emotsional holatini anglash, uni his qilish va unga mos ravishda javob qaytarish qobiliyatidir. U kognitiv empatiya (o‘zgani tushunish, uning nuqtai nazarini qabul qilish), affektiv empatiya (hamdardlik, emotsional rezonans) va xulq-atvor yoki prosotsial empatiya (yordamga tayyorlik, g‘amxo‘rlik) shakllarida namoyon bo‘ladi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, inklyuziv muhitda tolerantlik va empatiya o‘zaro uzviy bog‘liq: empatiya tolerantlikning emotsional-motivatsion asosini tashkil etsa, tolerantlik empatik kechinmani barqaror shaxsiy pozitsiyaga aylantiradi. Empatiyasiz tolerantlik sovuq, rasmiy “chidab turish”ga, tolerantliksiz empatiya esa achinish va homiylik munosabatiga aylanib qolishi mumkin. Har ikkala holat ham alohida ehtiyojli bolaning teng huquqli sherik sifatida qabul qilinishiga to‘sqinlik qiladi.

Tadqiqot jarayonida inklyuziv muhitda tolerantlik va empatiyani shakllantirishning asosiy psixologik mexanizmlari aniqlandi va ularning har biri uchun pedagogik faollashtirish vositalari belgilandi.

Inklyuziv muhitda tolerantlik va empatiyani shakllantirishning psixologik mexanizmlari

Identifikatsiya. Psixologik mohiyati: o‘zini boshqa inson o‘rniga qo‘yish, uning kechinmalarini o‘zinikidek his qilish. Inklyuziv sinfda faollashtirish vositalari: rolli o‘yinlar, “uning o‘rnida bo‘lsam” topshiriqlari, simulyatsion mashqlar.

Desentratsiya. Psixologik mohiyati: o‘z nuqtai nazaridan chiqib, vaziyatni boshqa odam pozitsiyasidan ko‘ra olish. Inklyuziv sinfda faollashtirish vositalari: vaziyatli muammolarni muhokama qilish, turli nuqtai nazarlarni taqqoslash.

Emotsional rezonans (yuqish). Psixologik mohiyati: o‘zgalar emotsiyasini avtomatik ravishda aks ettirish, “ko‘zgu” javobi. Inklyuziv sinfda faollashtirish vositalari: emotsiyalarni tanish va nomlash mashqlari, badiiy asar va film tahlili.

Qayta kategorizatsiya. Psixologik mohiyati: “Biz” va “ulardan” bo‘linishini yengib, umumiy guruh identikligini shakllantirish. Inklyuziv sinfda faollashtirish vositalari: umumiy sinf maqsadlari, jamoaviy loyihalar, sinf ramzlari va an’analari.

Guruhlararo kontakt. Psixologik mohiyati: teng maqomli hamkorlikdagi muloqot orqali xavotir va stereotiplarni kamaytirish. Inklyuziv sinfda faollashtirish vositalari: kooperativ o‘qitish, “Mozaika” usuli, juftlikda ishlash, tengdosh-yordamchi.

Ijtimoiy o‘rganish (modellashtirish). Psixologik mohiyati: kattalar va tengdoshlar xulqini kuzatish orqali munosabat namunalarini o‘zlashtirish. Inklyuziv sinfda faollashtirish vositalari: pedagogning shaxsiy namunasi, ijobiy xulqni rag‘batlantirish.

Refleksiya va o‘zini boshqarish. Psixologik mohiyati: o‘z his-tuyg‘ulari va munosabatlarini anglash, salbiy reaksiyalarni boshqarish. Inklyuziv sinfda faollashtirish vositalari: refleksiv suhbatlar, kundalik yuritish, “emotsiyalar termometri”.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, mexanizmlarning bir qismi (emotsional rezonans, identifikatsiya) asosan affektiv sohaga, boshqalari (desentratsiya, qayta kategorizatsiya) kognitiv sohaga, uchinchilari (kontakt, ijtimoiy o‘rganish, refleksiya) esa xulq-atvor va o‘zini boshqarish sohasiga tayanadi. Ular alohida-alohida emas, balki o‘zaro ta’sirda harakat qiladi: masalan, hamkorlikdagi kontakt jarayonida yuzaga kelgan emotsional rezonans refleksiya orqali anglanadi va identifikatsiya hamda desentratsiya yordamida barqaror empatik munosabatga aylanadi. Tahlil asosida ushbu mexanizmlarni samarali faollashtirishning quyidagi psixologik-pedagogik shart-sharoitlari ajratib ko‘rsatildi:

- psixologik xavfsiz muhit – sinfda har bir o‘quvchi qabul qilinganini, xato qilish va o‘z his-tuyg‘ularini ifodalash mumkinligini his qiladi;

- teng maqomli hamkorlik – alohida ehtiyojli o‘quvchi faqat yordam oluvchi emas, balki o‘z hissasini qo‘shuvchi teng huquqli sherik sifatida faoliyatga jalb etiladi;
- umumiy maqsad va o‘zaro bog‘liqlik – guruh natijasi har bir a’zoning ishtirokiga bog‘liq bo‘lgan topshiriqlar tashkil etiladi;
- nuqson emas, shaxsga e’tibor – o‘quvchilar diqqati tengdoshning cheklanishiga emas, balki uning qiziqishlari, qobiliyatlari va kuchli tomonlariga qaratiladi;
- pedagogning tolerant namunasi – o‘qituvchining nutqi, baholash uslubi va munosabati o‘quvchilar uchun bevosita model vazifasini bajaradi;
- tizimlilik va uzluksizlik – tolerantlik va empatiyani rivojlantirish bir martalik tadbirlar bilan emas, balki dars va darsdan tashqari faoliyatning barcha shakllari orqali muntazam amalga oshiriladi;
- oila bilan hamkorlik – ota-onalarning inklyuziyaga munosabati farzandlarining tengdoshlarga bo‘lgan ustanovkalarini sezilarli darajada belgilashi hisobga olinadi.

Tolerantlik va empatiyani shakllantirish jarayoni bosqichma-bosqich kechadi. Birinchi – motivatsion-orientatsion bosqichda o‘quvchilarda insoniy xilma-xillikka qiziqish uyg‘otiladi, sinfning dastlabki ijtimoiy-psixologik holati (sotsiometrik maqomlar, munosabatlar, stereotiplar) diagnostika qilinadi. Ikkinchi – kognitiv bosqichda o‘quvchilar turli rivojlanish xususiyatlari, ularning sabablari va odamlarning teng qadr-qimmati haqida yoshiga mos bilimlar oladi, stereotiplar muhokama qilinadi. Uchinchi – emotsional-empatik bosqichda badiiy asarlar, rolli o‘yinlar va simulyatsion mashqlar orqali identifikatsiya va desentratsiya mexanizmlari faollashtiriladi. To‘rtinchi – amaliy-faoliyatli bosqichda kooperativ o‘qitish, jamoaviy loyihalar va tengdosh-yordamchi dasturlari orqali real hamkorlik tajribasi to‘planadi. Beshinchi – refleksiv-baholash bosqichida o‘quvchilar o‘z kechinmalari va munosabatlaridagi o‘zgarishlarni anglaydi, pedagog esa natijalarni monitoring qilib, keyingi ishlarga tuzatish kiritadi.

Olingan natijalar inklyuziv muhitda tolerantlik va empatiyani faqat axloqiy suhbatlar va tushuntirish orqali shakllantirib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Bilim darajasidagi “barchani hurmat qilish kerak” degan qoida ichki emotsional kechinma va real hamkorlik tajribasi bilan mustahkamlanmasa, u shaxsiy pozitsiyaga aylanmaydi. G.Olport ta’kidlaganidek, kontaktning o‘zi emas, balki uning sifati – teng maqom, umumiy maqsad va hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Agar alohida ehtiyojli o‘quvchi sinfda doimo faqat “yordam oluvchi” rolida bo‘lsa, bu holat empatiyani emas, balki achinish va ierarxik munosabatni kuchaytirishi mumkin.

Muhim jihatlardan biri – empatiyaning “salbiy” shakllarini oldini olishdir. M.Devis ajratgan shaxsiy bezovtalik komponenti haddan ziyod kuchli bo‘lsa, o‘quvchi o‘zgalarning qiyinchiliklarini ko‘rganda yordam berish o‘rniga noxushlikdan qochishga intiladi. J.Desetti va F.Jekson ta’kidlaganidek, haqiqiy empatiya uchun o‘z holatini o‘zganikidan farqlash va emotsiyalarni boshqarish qobiliyati zarur. Demak, inklyuziv sinfda empatiyani rivojlantirish emotsional o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish bilan birga olib borilishi lozim. Bu fikr ijtimoiy-emotsional ta’lim dasturlarining samaradorligiga oid ma’lumotlar bilan ham mos keladi. Yosh xususiyatlarini hisobga olish ham alohida ahamiyatga ega. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida empatiya asosan emotsional yuqish va bevosita identifikatsiya orqali namoyon bo‘ladi, shu sababli ular bilan o‘yin, ertak, ko‘rgazmali va amaliy faoliyatga tayanish samarali. O‘smirlik davrida esa desentratsiya, mavhum axloqiy mulohaza va refleksiya imkoniyatlari kengayadi, ayni paytda guruhga mansublik va “boshqalardan farq qilmaslik” ehtiyoji kuchayadi. Shu bois o‘smirlar bilan ishlashda munozara, loyiha faoliyati, ijtimoiy ko‘ngillilik va qayta kategorizatsiya – “bizning sinf” identikligini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratish lozim. M.Xoffmanning empatiya rivojlanishi bosqichlari haqidagi qarashlari ham ushbu yondashuvni asoslaydi. Inklyuziv sinflarda intellektual rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar ishtirok etganda tolerantlikni shakllantirish o‘ziga xos qiyinchiliklarga ega. Tashqi belgilar orqali sezilmaydigan, lekin xulq-atvor va muloqotda

namoyon bo‘ladigan xususiyatlar tengdoshlarda tushunmovchilik va salbiy baholashni tez-tez keltirib chiqaradi. Bunday holatlarda tengdoshlarga ularning yosh darajasiga mos ravishda tushuntirish berish, alohida ehtiyojli o‘quvchining kuchli tomonlarini namoyish etishga imkon yaratish hamda kooperativ topshiriqlarda unga aniq va bajarib bo‘ladigan rol ajratish muhim. L.S.Vigotskiy ta’kidlaganidek, bolaning rivojlanishidagi ko‘plab qiyinchiliklar nuqsonning o‘zidan emas, balki uning ijtimoiy oqibatlaridan kelib chiqadi; demak, tengdoshlar munosabatini o‘zgartirish ikkilamchi nuqsonlarning oldini olishning muhim vositasidir. Tolerantlik va empatiyani shakllantirish nafaqat alohida ehtiyojli bolaga, balki sinfdagi barcha o‘quvchilarga foyda keltiradi. Kooperativ va inklyuziv muhitda ta’lim olgan o‘quvchilarda muloqot ko‘nikmalari, ijtimoiy mas’uliyat va o‘zgalarning ehtiyojlariga sezgirlik yuqoriroq rivojlanadi. L.Kameron va A.Rutlend tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, hatto bevosita kontakt cheklangan sharoitda ham kitob va hikoyalar orqali amalga oshiriladigan “kengaytirilgan kontakt” bolalarning munosabatini ijobiy o‘zgartiradi. Bu O‘zbekiston sharoitida bolalar adabiyoti, multfilmlar va milliy qadriyatlar – mehr-oqibat, saxovat, kattaga hurmat va kichikka izzat kabi an’analardan foydalanish imkoniyatini ochadi. Pedagogning roli alohida e’tiborga loyiq. A.Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bolalar kattalarning xulq-atvorini kuzatish orqali munosabat namunalarini o‘zlashtiradi. O‘qituvchining alohida ehtiyojli o‘quvchiga murojaat ohangi, uning muvaffaqiyatlarini baholash usuli va sinfdagi kamsitish holatlariga munosabati o‘quvchilar uchun tolerantlikning eng ta’sirchan modeli hisoblanadi. Shu bois pedagoglarning inklyuziv va empatik kompetentligini rivojlantirish, ularni kooperativ o‘qitish texnologiyalari va sinfdagi munosabatlarni diagnostika qilish usullariga o‘rgatish bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash tizimining muhim vazifasi bo‘lib qoladi.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy tahlil quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, inklyuziv muhitda tolerantlik va empatiya ta’lim jarayonining nafaqat tarbiyaviy natijasi, balki alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchining tengdoshlar jamoasiga ijtimoiy qo‘shilishini ta’minlovchi zaruriy psixologik shart hisoblanadi. Ular o‘zaro uzviy bog‘liq: empatiya tolerantlikning emotsional-motivatsion asosini tashkil etsa, tolerantlik empatik kechinmani barqaror shaxsiy pozitsiyaga aylantiradi.

Ikkinchidan, tolerantlik va empatiyani shakllantirishning asosiy psixologik mexanizmlari sifatida identifikatsiya, desentratsiya, emotsional rezonans, qayta kategorizatsiya, guruhlararo kontakt, ijtimoiy o‘rganish hamda refleksiya va o‘zini boshqarish ajratildi. Ushbu mexanizmlar affektiv, kognitiv va xulq-atvor sohalarini qamrab olib, faqat o‘zaro uyg‘unlikda samarali natija beradi.

Uchinchidan, mexanizmlarni faollashtirish psixologik xavfsiz muhit, teng maqomli hamkorlik, umumiy maqsad va o‘zaro bog‘liqlik, shaxsning kuchli tomonlariga e’tibor, pedagogning tolerant namunasi, tizimlilik va oila bilan hamkorlik kabi shart-sharoitlar mavjud bo‘lganda ta’minlanadi. Shakllantirish jarayoni motivatsion-orientatsion, kognitiv, emotsional-empatik, amaliy-faoliyatli va refleksiv-baholash bosqichlarida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirishga qaratilgan islohotlar sharoitida inklyuziv sinflarda ijtimoiy-emotsional ta’lim elementlarini o‘quv-tarbiyaviy jarayonga integratsiya qilish, kooperativ o‘qitish texnologiyalarini keng joriy etish, sinf rahbarlari va maktab psixologlari uchun tolerantlik va empatiyani rivojlantirishga oid metodik qo‘llanmalar yaratish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bunda milliy qadriyatlar, mahalla instituti va oilaviy tarbiya an’analarining tarbiyaviy salohiyatidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ushbu nazariy asoslar inklyuziv sinflarda tolerantlik va empatiyani rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish uchun ilmiy tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Keyingi tadqiqotlarda taklif etilgan modelni tajriba-sinovdan

o‘tkazish, o‘quvchilarda tolerantlik va empatiya darajasini aniqlashning diagnostik vositalarini milliy sharoitga moslashtirish hamda ularning samaradorlik mezonlarini belgilash rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son. – Toshkent, 2020-yil 23-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori. – Toshkent, 2020-yil 13-oktabr.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi 638-son qarori. – Toshkent, 2021-yil 12-oktabr.

4. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

5. Mo‘minova L.R., Ayupova M.Yu. va boshq. Maxsus pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi.

6. Nurkeldiyeva D.A. Inklyuziv ta’lim: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent.

7. Ashurova O.A. Bo‘lajak pedagog-tarbiyachilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish // Ilmiy maqola. – Farg‘ona, 2025.

10. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. – New York: UN, 2006.

11. Allport G.W. The Nature of Prejudice. – Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954.

12. Pettigrew T.F., Tropp L.R. A meta-analytic test of intergroup contact theory // Journal of Personality and Social Psychology. – 2006. – Vol. 90, No. 5. – P. 751–783.

14. Gaertner S.L., Dovidio J.F. Reducing Intergroup Bias: The Common Ingroup Identity Model. – Philadelphia: Psychology Press, 2000.

16. Hoffman M.L. Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

17. Decety J., Jackson P.L. The functional architecture of human empathy // Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews. – 2004. – Vol. 3, No. 2. – P. 71–100.

18. Rizzolatti G., Craighero L. The mirror-neuron system // Annual Review of Neuroscience. – 2004. – Vol. 27. – P. 169–192.

21. Cameron L., Rutland A. Extended contact through story reading in school: Reducing children’s prejudice toward the disabled // Journal of Social Issues. – 2006. – Vol. 62, No. 3. – P. 469–488.

22. Armstrong M., Morris C., Abraham C., Tarrant M. Interventions utilising contact with people with disabilities to improve children’s attitudes towards disability: A systematic review and meta-analysis // Disability and Health Journal. – 2017. – P. 11–22.

23. Durlak J.A., Weissberg R.P., Dymnicki A.B., Taylor R.D., Schellinger K.B. The impact of enhancing students’ social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions // Child Development. – 2011. – Vol. 82, No. 1. – P. 405–432.

25. На пути к толерантному сознанию / под ред. А.Г.Асмолова. – М.: Смысл, 2000.

26. Психодиагностика толерантности личности / под ред. Г.У.Солдатовой, Л.А.Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008.

30. Zaki J. Empathy: A motivated account // Psychological Bulletin. – 2014. – Vol. 140, No. 6. – P. 1608–1647.